

mgr Weronika Romanik

Autoreferat pracy doktorskiej pt.

„Transformacje pamięci.

Pisma Mordechaja Tenenbauma-Tamarofa z białostockiego getta”

Mordechaja Tenenbauma-Tamarofa można określić zarówno mianem „Anielewicza”, jak również „Ringelbluma” białostockiego getta¹. Zaproponowałam te określenia ze względu na działalność Tenenbauma, który jako jeden z przywódców podziemnego ruchu oporu w getcie białostockim, dowodził zbrojną walką w trakcie tzw. „likwidacji” getta w sierpniu 1943 roku. Ponadto, niedługo po swoim przybyciu do Białegostoku w listopadzie 1942 roku, Tenenbaum zainicjował gromadzenie „materiału historycznego”, który jest dziś znany pod nazwą „Podziemnego Archiwum Getta Białostockiego” bądź „Archiwum Mersika-Tenenbauma”². Do dzisiaj pozostaje ono nieopracowanym oraz nieopublikowanym w pełni zbiorem, którego dokumenty rozrzucone są po różnych instytucjach na świecie.

Pisma Mordechaja Tenenbauma z białostockiego getta stanowią część podziemnego archiwum. Należą do dokumentów typu *hic et nunc*, powstałych w miejscu oraz w czasie opisywanych wydarzeń. Zawierają wiele szczegółowych informacji na temat działalności żydowskiego ruchu oporu, kontaktów podziemia z Judenratem, warunków życia w getcie oraz tzw. „akcji likwidacyjnych” w Okręgu Białostockim (niem. Bezirk Bialystok). Z tego też powodu pisma Tenenbauma wykorzystywane były do tej pory głównie w badaniach historiograficznych³. Izraelska historyczka Sara Bender w swojej książce na temat białostockich Żydów powołuje się na pisma Tamarofa ponad 150 razy⁴. O ich dokumentacyjnych walorach świadczy również fakt, że fragmenty *Dziennika* Tenenbauma zyskały status dowodu rzeczowego w procesie sądowym Ericha Kocha⁵.

W ramach rozprawy doktorskiej przeprowadziłam analizę pism Tamarofa z perspektywy literaturoznawczej i kulturoznawczej, a także socjologii pamięci. Studia nad pamięcią stały się

¹ Warto nadmienić, że Mordechaj Tenenbaum przed wojną zgłębiał w Warszawie nauki orientalistyczne. Poznawanie kultur i filozofii „Wschodu” było podobno jego prawdziwą pasją. Z tej przyczyny ogromnie cieszę się, że mogę przybliżyć jego postać poprzez projekt badawczy realizowany właśnie na Wydziale Orientalistycznym Uniwersytetu Warszawskiego.

²Zob. Szymon Datner, *Getto białostockie i jego podziemne archiwum*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, tom II, red. Jerzy Antoniewicz, Jerzy Joka, Białystok 1970, s. 93-112. Por. Aleksandra Bańkowska, Weronika Romanik, *Podziemne Archiwum Getta Białostockiego. Archiwum Mersika-Tenenbauma*, [w:] „Zagłada Żydów. Studia i materiały” tom 9, Warszawa 2013, s. 257-273.

³ Odwołuję się w tym miejscu m.in. do prac Sary Bender, Bernarda Marka, Szymona Datnera.

⁴ Sara Bender, *Mul mawet orew. Jehudei Bialistok bemilchemet haolam hasznija*, Tel Awiw 1997.

⁵Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, SWWW, 742780, Akta procesu Ericha Kocha, t. IX. Źródło za: Ewa Rogalewska, *Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*, Białystok 2008, s. 50.

w XX wieku bardzo intensywnie eksplorowanym polem badań. Intelktualiści zajmujący się tą tematyką w latach 20. oraz 80. XX wieku wyznaczali kierunki analiz na kolejne lata. W dysertacji odwoływałam się przede wszystkim do współczesnej niemieckiej perspektywy badawczej, czerpiąc z koncepcji pamięci kulturowej, zaprezentowanej przez Aleidę i Jana Assmannów⁶. Aktualnie można zaobserwować etap przechodzenia do kolejnej, trzeciej fazy badań nad pamięcią. Jedną z jej prekursorok jest Astrid Erll, niemiecka literaturoznawczyni, której teksty również stanowiły dla mnie źródło inspiracji⁷.

Trzon dysertacji stanowi analiza literaturoznawcza w oparciu o pięć rękopisów z Podziemnego Archiwum Getta Białostockiego, napisanych przez Mordechaja Tenenbauma w pierwszej połowie 1943 roku. Należą do nich: dwie części *Dziennika* Tenenbauma (*Dziennik Alef* oraz *Dziennik Bet*), dokument „*Akcja*” w Białymstoku, *Komentarz* do tegoż źródła oraz *List do siostry*. Cztery spośród tych rękopisów powstały w języku hebrajskim (z niewielkimi fragmentami w jidysz i po polsku oraz pojedynczymi słowami po niemiecku, rosyjsku i angielsku), jeden zaś w języku polskim (*List do siostry*). Materiały te zostały opublikowane w dwóch hebrajskojęzycznych edycjach krytycznych pism Tenenbauma pt. „*Kartki z pożogi*” (hebr. „*Dapim min hadleka*”). Pierwszą z nich wydano w 1947 roku, prawdopodobnie z inicjatywy Icchaka Cukiermana (wyd. Hakibuc Hameuchad), drugą natomiast w 1984 roku pod redakcją Cwiego Sznera oraz Bronki Winnickiej-Klibanskiej (wyd. Yad Vashem, Beit Lochamei Hagetaot, Hakibuc Hameuchad).

Centralnym zagadnieniem, które badałam na podstawie tychże materiałów źródłowych, była zależność między narracją a pamięcią. Wyszłam z założenia, iż pamięć, jak również niepamięć związane z postacią i pismami Tamarofa z getta białostockiego oraz z wydarzeniami przedstawionymi w tychże pismach – ulegały (i nadal ulegają) przekształceniom oraz interpretacjom i reinterpretacjom. Moim celem było dostrzeżenie przeobrażeń pamięci na różnych poziomach analizy, m.in. opowiadania (*story*) i dyskursu (*discourse*) w rozumieniu Seymoura Chatmana⁸. Aby ten zamysł zrealizować, w dysertacji zastosowałam triangulację metod i narzędzi badawczych, opierając się na krytyce redakcji, analizie narratywnej oraz historii mówionej. Wywiady, które przeprowadzałam w latach 2009-2017 z członkami żydowskiego ruchu oporu oraz z osobami, które doświadczyły życia w getcie białostockim, dały mi szersze tło dla przedstawionych w pismach Tenenbauma wydarzeń, jak również skierowały moją uwagę na temat pamięci i niepamięci w kontekście tychże dokumentów.

⁶ Jan Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008; Aleida Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, Warszawa 2013.

⁷ Zob. Astrid Erll, *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 211-247. Por. Astrid Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, Warszawa 2018; eadem, *Travelling Memory*, Parallax 2011, tom 17, nr 4, s. 4-18.

⁸ Seymour Chatman, *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*, Londyn 1978.

W toku badań wyodrębniłam trzy główne narracje:

- 1) narrację Mordechaja Tenenbauma (w tym archiwalne rękopisy),
- 2) narrację wydania z 1947 roku,
- 3) narrację wydania z 1984 roku.

Uważna, szczegółowa lektura rękopisów oraz porównanie ich z hebrajskimi edycjami pozwoliły na uchwycenie cech charakterystycznych każdej z narracji. Okazało się, że edycje 1947 oraz 1984 różnią się między sobą w wielu aspektach. Tytułowe „transformacje pamięci” traktowałam przede wszystkim jako wszelkie zmiany w stosunku do pierwotnych tekstów, wprowadzone przez tłumaczy pism i redaktorów obu edycji, a także przez samego autora oraz przez depozytariuszy oryginalnych rękopisów. Skupienie się na poszczególnych wątkach w narracji Tamarofa służyło zbadaniu przekształceń i związków między różnymi wymiarami pamięci. W treści dokumentów prześledziłam również fragmenty związane z przedstawianiem zagadnienia pamięci przez samego Mordechaja Tenenbauma oraz przykłady innych rodzajów związków literatury i pamięci, w perspektywie zarysowanej przez Astrid Erll i Ansgara Nueninga, a także Renate Lachmann i Birgit Neumann⁹.

W rozprawie doktorskiej zaproponowałam zestawienie analizy redakcyjno-krytycznej z koncepcją pamięci kulturowej w ujęciu Aleidy Assmann, które postrzegam jako pełne potencjału narzędzie badawcze¹⁰. Mogą z niego korzystać naukowcy opracowujący różnorodne teksty, bez względu na czas i miejsce ich powstania.

Na podstawie wniosków z mojej analizy stawiam tezę, że pisma Tenenbauma (w tym przede wszystkim jego dziennik) okazały się zbyt problematyczne i złożone, aby mogły – w swojej pełnej odsłonie – zająć na trwałe miejsce w kanonie dokumentów o Zagładzie. Pamięć biograficzna Tenenbauma wymagała dodatkowych „przekształceń” w edycjach, które umożliwiły upublicznienie źródła bez tworzenia pewnych niechcianych napięć społecznych bądź personalnych. Jak twierdzi Aleida Assmann, zasobów pamięci kulturowej nie da się jednak radykalnie ujednolicić, ani też zinstrumentalizować politycznie¹¹. Moja praca badawcza pozwoliła stwierdzić, iż poprzez ponowne odczytanie archiwalnych rękopisów i starszych edycji pism Tamarofa, a także przez ich reinterpretację, może dojść do „odnowy pamięci kulturowej”, który to proces Aleida Assmann ocenia jednoznacznie pozytywnie¹².

Praca podzielona została na dwie główne części. Pierwsza z nich przedstawia teoretyczno-metodologiczne tło analizy pism Tenenbauma. Zawiera opis aktualnego stanu badań, jak również rozdział dotyczący koncepcji teoretycznych związanych ze studiami nad pamięcią, które w szczególności

⁹ Zob. teksty w antologii: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Kraków 2009.

¹⁰ A. Assmann, *Między historią...*, dz. cyt.

¹¹ Aleida Assmann, *Cztery formy pamięci*, [w:] Aleida Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, Warszawa 2013, s. 56.

¹² Aleida Assmann, *Pamięć magazynująca i funkcjonalna*, [w:] A. Assmann, *Między historią...*, s. 72-73.

sposób wpłynęły na kształt pracy. Zaprezentowany następnie zarys historyczny obejmuje kalendarium najważniejszych wydarzeń w białostockim getcie oraz biografię Mordechaja Tenenbauma-Tamarofa. W dalszej kolejności przedstawiam ogólny opis dokumentów utworzonych przez Tenenbauma, w którym skupiam się przede wszystkim na zbiorze z Podziemnego Archiwum Getta Białostockiego. W tej części znajduje się także podrozdział dotyczący wyzwań, wobec których w pracy nad tymi materiałami stają ich tłumacz i redaktor. W ostatnim rozdziale części pierwszej przedstawiam metodologię i metody badań, pytania badawcze oraz uszczegółowiony opis narzędzi badawczych. Na końcu omówiony został zakres badań oraz kryteria doboru źródeł do analizy.

Druga część pracy, zatytułowana „Zmiany w narracji jako przekształcenia pamięci w pismach Mordechaja Tenenbauma-Tamarofa”, składa się z dwóch głównych rozdziałów. Pierwszy z nich stanowi wprowadzenie do porównania hebrajskich edycji pism Tamarofa. W tym rozdziale opisuję również relacje łączące redaktorów z Tenenbaumem. Drugi rozdział w tej części obejmuje pięć segmentów, z których każdy poświęcony jest jednemu z rękopisów Tenenbauma. Każdy segment zawiera podstawowy opis dokumentu (uporządkowanie kwestii jego nazewnictwa, jak również datowania) oraz omówienie trzech narracji: oryginalnego rękopisu wraz z pogłębioną analizą jego treści, a także deskrypcję cech charakterystycznych dwóch narracji wyłaniających się z powojennych edycji pism Tenenbauma. Pracę finalizuje podsumowanie trzech narracji: Mordechaja Tenenbauma (wraz z rękopisem), wydania z 1984 roku oraz wydania z 1947 roku. Ponadto na zakończenie przedstawiam wnioski dotyczące przekształceń pamięci obecnych na różnych płaszczyznach analizy, szczególnie w świetle koncepcji pamięci kulturowej. W epilogu wskazuję kierunki dalszych badań związanych z pismami Tenenbauma. Na końcu pracy zamieszczam wykaz najczęściej używanych skrótów, bibliografię i aneksy, na które składają się trzy z omawianych dokumentów Tamarofa (w tym dwa w moim tłumaczeniu) oraz fotografie wybranych fragmentów z rękopisów archiwalnych.

Analizy przedstawione w rozprawie przygotowały solidny grunt pod nową edycję krytyczną pism Mordechaja Tenenbauma-Tamarofa, której opracowanie chciałabym kontynuować na kolejnych etapach ścieżki zawodowej. Pisma Tenenbauma z białostockiego getta mają szansę ukazać się po raz pierwszy w swojej pełnej wersji właśnie w edycji krytycznej wydanej w języku polskim. W dalszej perspektywie dokumenty te powinny zostać opublikowane również po angielsku, aby umożliwić jak najszerszy dostęp do cennego materiału źródłowego.